

2008-424

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Тил илими институту

Д 10.07.340 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 494.3:398.0

Абдулатов Абдурашит

КЫРГЫЗ ПАРЕМИЯЛАРЫН
КОГНИТИВДИК-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨНУТТӨ
СЫПАТTOОНУН АЙРЫМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Адистиги: 10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2008

Диссертациялык иш Ош технологиялык университетинин Өзгөн технология жана билим берүү институтунун Мамлекеттик тил кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
К.З.Зулпукаров

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
К.С.Саматов

филология илимдеринин кандидаты
Ж.А.Семенова

Жетектөөчү мекеме - Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз тили илими кафедрасы

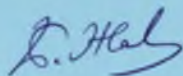
Диссертация 2008-жылы 3-сентябрь саат 10:00 эр
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы (теңүштуруучу - И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражаны ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 10.07.340 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2008-жылдын 27-ноябрь таратылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Б.А.Жайлообаев

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Учурда паремиология деген жаңы илимий тармак түптөлүүдө.

Паремиология кичи көлөмдөгү элдик чыгармаларды иликтейт. Мунун негизги изилдөө объектиси катары макал-ылакаптар, накыл сөздөр, афоризмдер, табышмактар, жаңылмачтар, мини анекдоттор, велеризмдер, баталар, каалоолор (тосттор), чакырыктар, анттар, каргыштар, аяндар, түш жооруулар, белгилер ж.б. кызмат кылат. Бул фольклордук чыгармалар жалпылап паремия термини аркылуу туюнтулуп жүрөт.

Паремиялар бардык өнүккөн элдерде учурайт. Бирок буларды бир түшүнүк менен атоо өткөн кылымдын 70-жылдары гана колго алынды.

Паремия – көп функциялуу жана ар кыл сапаттагы элдик чыгарма. Ал табиятты, коомду жана аң-сезимди ар тараптан камтып чагылдырып турат. Буга элдик билимди жалпылап жана көркөмдөп берүү касиети өтө мүнөздүү. Ошондуктан ал бир нече илимий тармактардын предмети боло алат. Бул гносеологияда, фольклористикада, лингвистикада, этнографияда, социалдык мнемологияда, когнитивдик психологияда, этнопсихологияда, логикада, этнопедагогикада ж.б. илимий тармактардын чегинде изилдөөгө жарамдуу.

Паремиялар фольклордук кичи жанр катары жыйналып, классификацияланып, алардын ички түрлөрү өз алдынча сыпатталып келген (табышмактар, макалдар ж.б.). Алар атайын жыйнактарда, окуу куралдарында, сөздүктөрдө чагылдырылган. Кыргыз паремияларын эле алчу болсок, алардын жалпы фонду түзүлүп, тизмеси негизинен белгилүү (К.К.Юдахин, А.А.Диваев, Б.Керимжанова, Х.Карасаев, Ж.Мукамбаев, Г.Большаков, С.Шамбаев, Н.Гребнев, И.Н.Баженов, К.Төлөев, Ш.Усупбеков, Т.Жайнаков, Г.Тажиева менен А.Курманбекова, М.Ибраимов, С.Рысбаев, А.Токтомамбетов, К.Нускаев ж.б.). Педагогикалык, лингвистикалык, адабият таануу жана маданият таануу өңүттөрүндө паремиялар бир топ эле алгылыктуу иликтенген (С.Галаров, А.И.Лисс, Ж.Койчуманов, С.Ибрагимов, К.Зулпукаров, Т.Танаев, А.Алимбеков, Г.Мадмарова, А.Назаров, А.Т.Дунганаев, Н.Маражапова, Т.Баястанова, В.Суркеева ж.б.). Паремияларды илимдин өзүнчө бир тармагынын объектиси катары кароо зарылдыгын Г.Л.Герман (псевдоними - Пермяков) негиздеп, паремиологиянын жаралуу башатын ачкан. Ошентип, 20-кылымдын 70-жылдарында паремиология илимий тармак катары пайда болгон эле (Ю.И.Левин, А.Дандис, М.Кууси, Ю.В.Рождественский, А.Крикман ж.б.).

Паремиялар түзүлүшү, милдети, мааниси боюнча өтө ар кыл келет. Алар жанрдык же лингвистикалык жактан гана сыпаттала турган болсо, филологиянын орбитасына кирмек. Алардын аалам таануучулук, чын дүйнөнү чагылдырып түшүндүрүүчүлүк, элдик билим менен тажрыйба-

ны жыйнап таркатуучулук, муундан муунга берүүчүлүк касиеттери коомдун рухий казынасын байытат. Булардагы тапталган, тандалган, ийленген, турмушта текшерилген, кыска, нуска учкул ойлор эстутумбузду кеңейтип, терендетип, ныктап, көркөмдөп, пикир берүүбүздү жана түшүнүүбүздү ийкемдүү кылат, таасирдүүлүгүн арттырат. Ушунун өзү эле паремиялардын коомдук ойтутумду өнүктүрүүнүн, этикалык жана эстетикалык көзкараштарды калыптандыруунун, ишенимдүү, негиздүү, көрктүү сүйлөөнүн омоктуу каражаты катары аныктоого негиз болот. Бирок кыргыз паремиялары лингвистикалык объект катары али атайын изилденбеген.

Демек, изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу:

- паремиологиянын лингвистикалык табияты атайын изилденбегендиги;

- функционалдык-конструктивдик жактан өтө ар түрдүү, көп тармактуу жана жүк көтөрүмдүү болгон паремиялардын когнитивдик жана тилдик өзгөчөлүктөрү жалпылап каралбагандыгы;

- паремиянын дүйнө чагылдыруучулук, тажрыйба жыйноочулук, билим таркатуучулук, жүрүш-турушту багыттап чектөөчүлүк, ойду көркөмдөп берүүчүлүк жана башка касиеттери ырааттуу түрдө иликтенбегендиги жана практикада колдонбогондугу түзөт.

Изилдөөнүн предметин кыргыз паремиялары жана анын түрлөрү түзөт.

Изилдөөнүн объектиси катарында тил илими үчүн релеванттуу паремиологиянын жоболору, негизги концепциялары, анын когнитивдик-лингвистикалык мазмуну жана аспекти, паремиялардын тилдик табияты, белгилери, тезаурус эсептелинет.

Изилдөөнүн максаты катары кыргыз паремияларынын жалпы касиеттерин аныктап, алардын когнитивдик-лингвистикалык негизин иштеп чыгуу тандалып алынды.

Бул максатка ылайык конкреттүү **милдеттер** коюлду жана аткарылды:

1) паремика жана тутумдаш илимий тармактар боюнча чыккан адабияттар менен таанышуу жана аларды үйрөнүү;

2) паремиянын табияты, белгилери, түрлөрү жана тилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу толук маалымат топтоп, когнитивдик-лингвистикалык «электен» өткөзүү;

3) паремиялардын когнитивдик, кумулятивдик, коммуникативдик, этикалык, эстетикалык, магиялык ж.б. функцияларынын интеллект өстүрүүчүлүк, эстутум байытуучулук, акыл-ой такшалттыруучулук, дүйнө өздөштүрүүчүлүк, пикир түшүнүп, түшүндүрүүчүлүк, сөз өстүрүүчүлүк ж.б. максаттарда пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн сыпаттоо;

4) паремиологияга тиешелүү терминдерди, дефиницияларды, аныктамаларды жыйноо, системалаштыруу, буга ылайык факт-материалдарды теориянын негизинде чечмелөө, буларды иликтөөгө анализдөө-синтездөө, талдоо-жалпылоо, окшоштуруу-айырмалоо, саноо-сыпаттоо, жыюу-жаюу (свертывание-развертывание) ж.б. процедураларды колдонуу;

5) лингвистикалык ойтутумга паремиология, паремика, паремия, паремиялык түр, паремиялык императив ж.б. тууралуу толук, бүтүн түшүнүктөрдү калыптандырууга негиз түзүү;

6) паремиялардын буга чейин сыпатталбаган түрлөрүн (бата, каргыш, ант, чакырык ж.б.) изилдөө орбитасына тартуу;

7) паремия аралык байланыштарды, катыштарды аныктоо, мындагы трансформациялык мамилелерди иликтөө ж.б.

Изилдөөнүн методологиялык негизин диалектика түзөт. Эмгекте ар түрдүү методдор пайдаланылды, фактыларды иргөөдө, топтоодо, классификациялоодо, сан-өлчөмүн аныктоодо, системалаштырууда, интерпретациялоодо, жалпылоодо анализ жана синтез методдору колдонулуп, материалдарды жайгаштыруу жана өз ара салыштырып сыпаттоо индукциялык да, дедукциялык да принциптердин чегинде аткарылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгын паремия жана паремиология түшүнүктөрүн аныктоо; паремияларды когнитивдик-лингвистикалык «электен» өткөзүп, алардын ранжировкасын түзүү; паремиялардын функцияларын, лингвистикалык маңызын, түзүлүшүн жана түрлөрүн иликтөө, императивдик паремиялардын мазмунунун ачылышы, алардын көркөм адабиятта колдонулушунун сандык-сапаттык белгилерин аныктоо түзөт. Табышмактардын да жалпы философиялык жана когнитивдик-лингвистикалык бөтөнчөлүктөрүн, лингвометодикалык мүмкүнчүлүктөрүн сыпаттоо да эмгектин жаңылыгын кубаттайт.

Эмгектин **теориялык мааниси** бар. Мында иштелип чыккан жоболор жана байкоолор салттуу лингвистиканын чегин кеңейтет жана анын түзүмүнө салым кошот. Мында паремиялардын аныктамасы, ички биримдиги, тутумдаш бөлүктөрү жана өзгөчө касиеттери аныкталды. Эмгекте паремиялардын когнитивдик-лингвистикалык маңызы жана принциптери чектелип белгиленди. Паремиялардын жалпы жана толук концепциясы иштелип чыкты, лингвометодикалык максатта колдонууга мүмкүнчүлүгү талданып ырасталды. Эмгекте бир канча жаңы түшүнүктөр жана дефинициялар аныкталып кабыл алынды (тыюу, каргануу, магиялык формулалар ж.б.).

Изилдөөнүн практикалык баалуулугун анын педагогикалык ишмердүүлүктүн ар кыл учурларында пайдаланууга жарамдуулугу шарттайт. Эмгектин натыйжасы болочок мугалимдерди даярдоодо колдонулат. Мындагы материал атайын курстардын, семинарлардын, конкур-

стардын, диспуттардын негизин түзө алат. Паремияларды өздөштүрүү педагогдордун эстутумун кеңейтип тереңдетет, ой жүгүртүүсүн ийкемдүү кылат, эс казынасын байытат, сөзүн көркөмдөп таасирин күчөтөт. Бул сапаттар окуучуларга түз же кыйыр өтөт. Кайсы бир талданган мисалдар келечекте окуу китептеринен да орун алышы шексиз.

Коргоого сунуш кылган жоболор:

1. Паремияларды когнитивдик-лингвистикалык өңүттө изилдөөгө мүмкүн.

2. Паремияларды лингвистикалык аспектте изилдөөдө этнопедагогика, фольклористика, гносеология, логика ж.б. илимий тармактарга кайрылууга болот.

3. Паремиялогия интегративдик мүнөздөгү илим болгону менен анын лингвистикалык касиеттери орчундуулук кылат.

4. Паремиялардагы концепттер, пикирлер улуттук жана улут аралык мүнөздө болушат. Алар дүйнө таанымдын ири фрагментин түзөт.

Изилдөөнүн этаптары:

1) тема тандоо, анын предметин, гипотезасын, максат-милдеттерин аныктоо; изилдөөнүн план-долбоорун түзүп бекитүү; илимий методдор жана методикалар менен таанышуу (1997-1998-жж.);

2) адабият издөө, табылгандарын окуп конспектилөө же ксерокопиясын чыгарып алуу (1998-1999-жж.);

3) материал жыйноо, классификациялоо, системалаштыруу; адистиктердин окуу пландарына паремиялогия боюнча атайын курстарды жана семиналарды киргизүү (1998-2002-жж.);

4) топтолгон материалдарды талдоо, сыпаттоо, жалпылоо; илимий-практикалык конференцияларга баяндама даярдоо, илимий-педагогикалык изденүүнү улантуу; табылган теориялык жана практикалык материалдарды текшерүүдөн өткөрүү; макала басып чыгаруу (2000-2006-жж.);

5) жыйынтыктоо, негизги тыянактарды аныктоо; диссертациянын текстин түзүү, коррекциялоо, талкуулоо, тактап толуктоо; аны коргоого коюу (2008ж.);

Эмгек апробациялоодон өткөн. Анын бөлүктөрү, фрагменттери доклад түрүндө Ош технологиялык университетинин, анын Өзгөндөгү технология жана билим берүү институтунун ар жылкы илимий-практикалык конференцияларында угулуп, талкууланып келген (1997-2006-жж.); Диссертант республикалык конференцияда доклад менен катышкан (2001-ж.). Эмгектин главалары кафедрада үч жолу талкууланган (2002-2006-жж.). Изилдөөнүн мазмуну 14 илимий-практикалык макалаларда жана монографияда жарык көргөн.

Изилдөө колдонуу аркылуу текшерилген. Анын негизги натыйжалары, жоболору диссертант тарабынан иштелип чыккан «Паремиялогиянын когнитивдик-лингвистикалык негиздери», «Паремиялогиянын

педагогикалык аспекти» аттуу атайын курстарда, «Паремиялогия когнитивдик-педагогикалык аспектте» деген атайын семинарда пайдаланылган. Булардын иш пландары мамлекеттик жогорку профессионалдык билим берүү стандартына ылайык түзүлгөн. Бул предметтер боюнча сынак изденүүчү даярдаган тесттердин негизинде жүргүзүлгөн. Автордун материалдары студенттик КВН, викториналарда, диспуттарда, конкурстарда колдонулган. Бул багытта диссертанттын жетекчилиги менен 7 дипломдук иш корголуп, 12 курстук иш даярдалган. Алар ЖОЖдук жоболорго жараша талкуулардан ийгиликтүү өткөн.

Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү - 169 бет.

Иштин негизги мазмуну

Диссертация төрт баптан турат.

I бап. Паремиялогиянын когнитивдик-лингвистикалык өзгөчөлүктөрү.

Паремия (грекче «накыл сөз», «учкул сөз», «притча») деген маанини билгизген. Буга макал-ылакаптар, табышмактар, велеризмдер, аяндар, белгилер (приметы), каргыштар, анттар, баталар, тилектер, тосттор, келмелер, чакырыктар, ураандар, афоризмдер ж.б. кирет.

Паремия көптөгөн илимдердин орток объектиси боло алат. Анын гносеологиялык, лингвистикалык, фольклористикалык, этнопсихологиялык, семиотикалык, социалдык-мнемологиялык, педагогикалык ж.б. аспекти бар. Аны биз когнитивдик-лингвистиканын өңүтүндө гана иликтейбиз.

1.1. Социалдык эстутумдагы паремиялык маанинин орду. Паремиялык эстутум улуттук дүйнө таанымдын зарыл жана таркалган фрагменти болот. Этностук эстутумду социалдык психология, социалдык мнемология жана когнитивдик психология изилдейт. Бул кубулуш коллективдүү «дүйнө сүрөттөрүн», көз караштарды, ишенимдерди, баалуулуктарды, ой-пикирлерди, эреже-ырымдарды камтыйт. Жекече адамдын дүйнө көрүүсү, дүйнө таануусу, акыл-ою, жүрүм-туруму, максат-ниети, негизинен социалдык эстутумдун мазмуну менен шартталары белгилүү.

Паремиялык эстутум - социалдык эстутумдун зарыл жана орчундуу компоненти. Паремиялар коомдун тажрыйбасын, байкоолорун, баалуулуктарын, идеалдарын кыска, таасын жана көркөм формулалар түрүндө берип, сактап жана таркатып турат.

Паремиялар таркалгышы боюнча чектүү жана глобалдуу боло алышат. Кайсы бир паремиялык образ, маани же эреже бир үй-бүлөгө, уруга, коллективге, тапка, улутка, сектага, динге, өлкөгө, регионго, континентке гана тиешелүү болсо, кайсы бирөөлөрү улут аралык, дин аралык, континент аралык болуп бүт адамзатка мүнөздүү экендигин

көрүүгө болот. Мисалга кыргызча *Тасма*, *тасманын изин баспа* деген учкул сөздү алсак, анын курулушу типтүү формулага баш иет, бирок андагы реалиянын аты жана ички мааниси бардык кыргыздарга мүнөздүү эмес. Ал эми *Эңкейгенге эңкейгин, какайганга какайгын* түрдөгү элдик эреже бүт улутка мүнөздүү экенин, Калыгул, Барпы, К.Жантөшев ж.б. даанышмандардын чыгармаларында кездешерин, өтө ар кыл вариантта оозеки кепте жолугушарын байкайбыз. Анын компресстелген жана жайылган түрдөгү варианттары тилибизде арбын кездешет.

Кай бир паремиялардын маани-маңызы улут же эл аралык деңгээлде экендиги белгилүү. Кыргызча *Койчу көп болсо, кой арам өлөт* деген макалдын мазмуну бардык эле элдерде берилет: *Кызматкер көп болсо иш кылынбайт* (япончо), *Көп мышык чычкан албайт* (суахиличе), *Дарыгер көп болсо, оору өлөт* (амхарача) ж.б., мында реалиялар, аталыштар башкача болгону менен паремиянын лингвосомиотикалык түзүлүшү бирдей эле.

1.2. Паремиянын лингвистикалык маңызы жана функциялары.

Паремиянын негизги касиеттерин а) тексттик түзүлүштө болушу; б) бүтүндүгү, мазмундун бир турпатта берилиши; в) логикалык-семиотикалык пландын болушу (Г.Л.Пермяков); г) элдик тажрыйбаны чагылдырышы; д) сүйлөм түрүндө колдонулушу; е) типтүү жалпы формулага баш ийиши; ж) сөз курамынын туруктуулугу; з) образдуу болуп, эч болбогондо бир көркөм каражатка ээ болушу (метафора, метанимия, аксюморон, антитеза ж.б.); и) маанинин жалпылыгы, мында жалпылоочу сапаттын болушу; к) пикирди же ойду таасирдүү кылууга өбөлгө түзүшү; л) маалыматтын ныкталып (пресстелип) берилиши; м) ситуацияларды, жагдайларды типтөө мүмкүнчүлүгү; н) угуучу менен окуучунун акыл-оюн кеңейтип, эстутумун өнүктүрүп, байкоосун байытуу менен алардын пикир билгизүү жөндөмүн өрчүшү; о) дидактикалык мааниге ээ болушу ж.б. түзүшөт.

Паремиялардын негизги функциялары булар:

1. Когнитивдик функция. Паремия чын дүйнөнү чагылдырат, аны элдин акыл-эс «элегинен» өткөзүп, эстутумду түзүүчү баалуу жана нарктуу байкоолорду, билимдерди, тажрыйбаны, эрежелерди камтыйт. Ар бир паремия дүйнөнүн белгилүү фрагментин жалпылап категоризациялайт, элдик түшүнүктөрдү, дүйнөтаанымдарды каттайт жана жайылтат.

2. Кумулятивдик функция. Социалдык аңсезимде паремиялык эстутум бар, ал акырындап жыйналган, катталган жана ассоциативдик түрдө системалаштырылган ой формулаларынан турат. Паремиялык фонд коллективдүү тажрыйбаны, билимди, байкоолорду сактап, муундан муунга, элден элге берип турат.

3. Таалим-тарбия функциясы. Алар жаш муундардын эстутумун элдик билим, элдик байкоо менен байытып, акыл-эс чабытын кеңейтет, дүйнө түшүнүүсүн тактайт. Аларды нравалык эрежелер менен курал-

дандырат, ойлоосуна, жүрүм-турумуна туура багыт берет, сөзүн өстүрөт.

4. Магиялык-прогноздоочу функциясы. Кереметтүүлүк семантикасы ар кыл паремияда ар түрдүү. Ар бир паремия келечекти прогноздоого негиз боло алат. Бир эле *Асманга түкүрбө* деген ырымды алсак, ал жаратканды урматтоого, өзүн ызаттоого, жакындагыларды сыйлоого түрткү болот.

5. Оюн-зоок функциясы. Паремия кээде алаксуу, көңүл ачуу максатында колдонулат, кээде кеп ыргагын өзгөртүп, ага өзгөчө шаң, өзгөчө таасир кошот. Кайсы бир паремияларда эрмектөө, тамашалоо милдети үстөмдүк кылат.

6. Орнаменталдык функция. Паремия сөздү, кепти көркөмдөйт, пикир алмашууга өзгөчө дем, ыраң берет, ойду негиздүү кооздойт.

7. Моделдештирүүчү функция. Паремия реалдуу предметти жана анын сапатын атабайт. Конкреттүү сүйлөм аркылуу жалпыланган негиздүү пикир билгизет. Бардык паремиялар типтүү схема-моделдерге баш ийип, булардын чегинде жашайт. Ар бир паремия жалпыланган формулага баш ийет.

Ошентип, паремияны көп сапаттуу жана зарыл функцияларга ээ когнитивдик-лингвистикалык каражат катары аныктоого болот.

II бап. Паремияларды топтоштуруунун жана презентациялоонун айрым проблемалары.

Бул бапта паремияларды лингвистикалык алкакта классификациялоонун, системалаштыруунун жана сыпаттоонун кээ бир жолдору мүнөздөлөт.

Паремияларды динамикалык-статикалык, жабык-ачык, бир сүйлөмдүү-эки же көп сүйлөмдүү, сенек-ийги, диалогдук-монологдук, аналитикалык-синтетикалык, поэтикалык-прозалык ж.б. сыяктуу эки илтик (дихотомиялык) критерийлер менен сыпаттоого болот.

2.1. Диссертацияда паремияларды презентациялоонун эң таркалган принциптери каралды: 1) алфавит боюнча жайгаштыруу; 2) жаралуу жана колдонуу дооруна карап бөлүштүрүү; 3) жаралган же таркалган ордуна карай бөлүштүрүү; 4) генетикалык (этимологиялык) принципте мүнөздөө; 5) эки же үч (көп) тилдик принцип боюнча жайгаштыруу;

6) тематикалык принцип менен презентациялоо; 7) негизги таяныч сөзгө карап бөлүштүрүү; 8) инварианттык семиотикалык маңызына карап топтоштуруу; 9) нагыз лингвистикалык же грамматикалык алкакта иликтөө; 10) логикалык-лингвистикалык жактан классификациялоо; 11) паремиялардын монографиялык түрдө берилиши.

2.2. Биз паремияларды логикалык-лингвистикалык көз караш менен иликтөөнү чечип, аларды эң оболу пикир билгизүү же билгизбөө мүмкүнчүлүгүнө карап эки топко бөлүп алдык.

Биринчи топту *пикир (суждение)* берүүчү паремиялар түзөт. Бул паремияларда тигил же бул предметтин бар-жоктугун же анда тигил же бул сапаттын бар-жоктугун билгизүүчү ойдун типтүү формалары берилет. Буларга макалдар, ылакаптар, накыл сөздөр, аяндар, белги-ишеничтер, уламыштар, табышмактар, велеризмдер, сентенциялар, максималар ж.б. кирет.

Экинчи топту *императивдик* паремиялар уюштурат. Буларда пикир берилбейт. Ошондуктан аларда предметтин бар-жоктугу кайсы бир сапатка ээ болгондугу же ээ болбогондугу айтылбайт. Булардын ичинде ар түрдүү кичи топтор кездешет: тилектер, баталар, каалоолор (тостор), алкоолор, каргыштар, ант-касамдар, тыюулар, чакырыктар, урандар ж.б. у.с.

Императивдик паремиялардын негизги өзгөчөлүктөрүн бөтөнчө мааниси (буйруу, каалоо, баштоо, жөндөө ж.б. түрүндө келген), буйрук этиш формасындагы предикаты, предикаттык маанинин же аракеттин келечекке багытталышы, адресаттуулугу, реалдуу чындыкты чагылдыр-бастыгы, ошондуктан пикирди билгизбестиги түзөт.

Демек, бир эле паремия бөлүштүрүүнүн ар кыл критерийин колдонгондо ар түрдүү топторго кирип калары талашсыз. Мисал үчүн *Ак элечегин башыңан түштөсүн* деген алкоону алалы. Бул бир классификацияда императивдерге кошулат, алфавит менен алганда *ак* сөзү менен башталган паремиялар менен (*Ак эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу* ж.б.), жаралган доорун алганда аны араб-парси таасири менен байланыштырууга мүмкүн, таркалган ордуна карасак (Казакстан менен Кыргызстан), негизги сөзүн эсепке алып (кийим аталыштары) ж.б. критерийлер менен мүнөздөөгө болот.

2.3. Иште К.Жантөшевдин «Каныбек» романында паремиялардын колдонушу каралып, анда пикир берүүчү 195 жана императивдик 12 паремия кездешери аныкталды жана тийешелүү деңгээлде сыпатталды. Бул жерде да паремиялардын «сенек» болбостугу, ийгилиги, трансформацияланышы көрсөтүлдү. Караныз: *Таңкы куйруктан азыркы өлкө (1,180)*. - *Эртеңки куйруктан бүгүнкү өлкө*. - *Эртеңки куйруктан бүгүнкү өлкө артык ж.б. же Эңкейгенге эңкейгин башың эсеге тийгенче, чалкайганга чалкайгын төбөң көккө тийгенче (1,86; 2,536)*. - *Эңкейгенге эңкейгин, чалкайганга чалкайгын*. - *Эңкейгенге эңкейгин, какайганга какайгын*. - *Эңкейгенге эңкей ж.б.* Талданган романда бардыгы болуп 207 паремия колдонулган. Алар түрү, түзүлүшү, жанры боюнча ар түрдү келип чыгарманын көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн күчөтүүгө зор үлүш кошуп турат.

III бап. Императив когнитивдик-лингвистикалык категория катарында. Императив түшүнүгү буйрууну билгизет да философияда, этикада, лингвистикада, педагогикада ж.б. илимий тармактарда кездешет.

Ал аскер кызматында өзгөчө милдет аткарат. И.Кант императивди этиканын закону катары аныктаган. Ал жүрүм-турумда шарттуу жана кескин императивдерди ажыраткан. Императивдер диний-нравалык формулалардын мазмунун да түзөт.

3.1 Императивдер категориялык белгилерге ээ. Алардын негизги милдеттери булар:

1) коомдун жашоосун, багытын, келечегин уюштуруу; 2) коомдогу каада-салттарды, традициялык жоболорду, көнүмүш тартипти сактоо, улантуу; 3) социалдык топторду белгилүү, таркалган, текшерилген же каада катары кабыл алынган эрежелер менен жашоого мажбурлоо.

Императивдердин негизги белгилери бар:

а) турпаты боюнча алар буйрук же эреже түрүндө түзүлгөн сүйлөм болот;

б) аларда адресант жана адресат милдеттүү түрдө катышат, адресат катары жеке адам, топтор, катмарлар, этностор же бүт адамзат эсептелинет;

в) императивдер коомдук – экономикалык формациялар жана идеологиялык баалуулуктар менен шартталып өзгөрүлүп турат;

г) алар адресаттын акыл-оюн, жүрүм-турумун, аракетин багыттайт, жөнгө, тартипке салат;

д) булардын мазмунун коомдун өнүгүүсүн багыттоочу, тескөөчү, коргоочу идеялар, жоболор, милдеттер, чакырыктар түзөт.

Императивдик конструкциялардын предикаттык борборун этиштин буйрук ыңгай формалары түзөт: *Кыбыланы тээп жатпа. Жаздын камын кышта көр. Бишик бооң бек болсун.* Биринчиде табу бар, анда ыйык деп эсептелинген Мекке тарапты тээп жатууга тыюу салынат. Экинчиде кеңеш берилет. Үчүнчү мисал салттуу каалоону билгизүүчү формула. Бардык паремияларда адресат менен адресанттын өз ара мамилеси чагылдырылган. Алар тууралуу коннотативдик маалымат бар (жашы, тажрыйбасы ж.б. туралуу).

3.2 Бата түрүндө кездешүүчү паремиялар.

Баталар жогоруда аталган касиеттерге ээ. Буларды формалдык жактан этиштин буйрук ыңгайы уюштурат. Когнитивдик-лингвистикалык өнүткө алганда алардын жагдайлары, адресаттарды жалпылоочу концептосферасы маанилүү. Ушуга карап аларды бөлүштүрүүгө болот.

Батада адресант, адресат болуп, алардын өз ара мамилеси берилет. Ал себепсиз, жагдайсыз адресатсыз айтылбайт. Мында пикир, баалоо болбойт. Алар көп учурда туруктуу даяр формула катары колдонулат. Анда магиялык керемет күчкө ишенүү чагылдырылат. Анда сүйлөөчү жаратканга *кудай / кудайым, Алла / алда, алда кудай, теңир / теңирим*, сыяктуу сөздөр менен кайрылат. Бата паремиялары жагдай-

ситуацияларды жалпылайт да каалоонун типтүү формулалары катары кызмат кылат:

1) колго суу куйганда: *Кудай жалгасын. Өмүрүң узун болсун. Тилеген максатыңа жет;*

2) балалуу болгондорго: *Бешик бооң бек болсун. Балаңар ырыскешиктүү, бак-дөөлөттүү болсун. Уулуңар Искендердей улуу, Жусуптай сулуу болсун;*

3) баш кошкондорго: *Куш бооңор бек болсун. Тең арып, тең карыгыла. Алдыңарды бала, артыңарды мал бассын;*

4) үй тоюнда: *Үйүңөр ак жолтой болсун. Кемегеңер кеңейсин, түндүгүңөр түбөлүктүү болсун. Турагыңардан береке- байлык кетпесин ж.б.*

Мындай жагдай кырдаалдар өтө көп. Баталар туулган күнгө, юбилейге, боюнда бар аялга, сүннөткө отургузган балага, аскерге жөнөнгө, алыстан кайтканда, кызматка отурганда, көчкөндө, аш бергенде, тойдо, майрамда ж.б. ситуацияларга карата айтылат.

Баталар жагдайга, белгилүү темага карап гана бөлүштүрүлбөстөн, башка критерийлер менен да өз ара ажыратылат. Алар мисал үчүн жабык жана ачык болуп айырмаланат. Жабык бата бир сүйлөмдөн түзүлөт да, бир жагдайда бир айтылат. Ачык баталар тизмектешип, куюлушуп бирине экинчиси уланып айтылат. Булардын ар бир сүйлөмү өзүнчөлүк касиетке ээ. Көлөмдүү баталардын үлгүлөрү кенен кесири эле катталган (К.Жетмишбаев, Р.Масрахунов, К. Жусупов, Ч. Өмүралиев ж.б.). Жабык бата ийкемдүү келет. Ал колго суу куйганда, атка көмөктөп мингизгенде, аттан түшүргөндө, кепичти түзөткөндө ж.б. кырдаалдарда берилет. Бу ыраазычылыкты билгизүүнүн эң «арзан», жеңил-желпи жолу. Мында *оомийин* сөзү да катышпайт.

3.3. Каргыштын магиялык касиети тууралуу. Батанын антиподун каргыш түзөт. Каргыш негативдүү мааниге ээ. Негативдүү өнүттөгү паремияларга каргыштан башка каргануу, сөгүү, ант, касам, тегири бата сыяктуу туруктуу императивдер кирет.

Каргыш эки субъектти талап кылат. Мында каргоочу тарап бар. Муну адресант дейбиз. Каргоо багытталган тарап-адресат. Эки жактын аракетин бирдей эмес. Адресант активдүү, адресат пассивдүү. Каргоонун себеби болуп көбүнчө адресат, анын иш аракети, жорук жосуну кызмат кылат. Ал адресантка карата терс иш кылган болсо (жалган сүйлөсө, ушак айтса, мүлкүнө же денесине зыян келтирсе, зорлосо, ата-энелик же уул-кыздык милдетинен качса ж. б. кырдаалдарда) каргыш айтылат. Ошондуктан наристени, ак ниет адамдарды, пейили таза, жашоосу ак өткөн карыяны каргашпайт. Мында да жаратканга кайрылуу болот. Каргыш кээде каргашууга, кээде карганууга өтүп кетет.

Каргышты жагдай-тематикалык негизде топтоштурса болот: 1) өмүрдүн үзүлүшүн тилегенде: *Кара башыңы эсе. Өлүгүңдү гана көрөйүн;*

2) денеге зыян тилегенде: *Тилиңе тибиртке чыксын. Жатыңың куруп, тукум көрбөй өт;*

3) ата-эненин каргыштары: *Ак сүтүм урсун. Мага көрсөткөнүңдү балдарыңан көр ж.б.у.с.*

Каргыш кереметтүү, магиялык таасирге ээ. Кээ бир кырсыктарды ошону менен байланыштырышат. Каргыштан этияттануу адамдын аракетин чектейт, туура ойлоого, сүйлөөгө, жүрүүгө багыттайт. Демек, ал коомдук мамилени түздөөчү каражат катары кызмат кылат.

3.4. Идеологиялык клишелер да императив түрүндө уюшулат. Буларга чакырыктар, ураандар, саясий нуктагы афоризмдер, эрежелер кирет. Мындай саясий-идеологиялык клишелерде когнитивдик, коннотативдик маани жыш болот.

К.Маркс, Ф.Энгельс сунуштаган. *«Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле!»* аттуу афоризмди алалы. Бул 1948- жылдан бери бүткүл адамзаттын ойтутумун ээлеп келет. Ал дээрлик бардык тилдерге которулган. Оригиналны немец тилинде. Бул учкул сөздүн идеялык өзөгүн пролетарлар жана пролетар эместердин ажырымы, карама-каршылыгы түзөт. Бул социалдык дихотомиянын экинчи бөлүгү «тыммызын» (имплициттик, жабык түрдө) берилген. Ал бул паремияны айтуучунун, окуучунун же түшүнүүчүнүн аң-сезиминде жашап тураары маалым. Политология үчүн бул сүйлөмдүн негизин түзгөн конфронтация да, пролетариатты бириктирип саясий жана экономикалык бийликти буржуазиядан тартып алууга үндөө да маанилүү. Анын башка тилдерге которулушу, дүйнө жүзүнө таркалышы, анын грамматикалык түзүлүшү лингвистика үчүн зарыл.

Когнитивдик лингвистика үчүн андагы жалпылоочу-жиктөөчү маани, марксисттик «дүйнө сүрөтү», императивдик үндөөчү мазмун, ошол учурдагы коомдук түзүлүштү уратууга пролетарларды чакыруучу буйрук сүйлөм, мунун интонациясы, кошумча маанилери да баалуу. Азыркы конвергенциялык-коомдук түзүлүштө бул ураан өз күчүн жоготуп, историзмдердин «казынасына» ооп баратышы да паремиялардагы маалыматтын өзгөрүүлөрүн, солгундалышын жана эскиришин айгинелейт.

Биз советтик доордогу майрамдык чакырыктарды да, иликтеп чыктык. 1-Май майрамына карата 1981-жылы 71, 1982-жылы 69, 1983-жылы 55, 1984-жылы 51, 1985-жылы 49, 1986-жылы 27, 1987-жылы 23 чакырык келтирилиши эле социалисттик идеологиянын аз-аздан солгундай баштаганын, анын өзөгүн түзгөн клишелердин сейректеп бара жаткандыгынан кабар берет. Ал императивдер *(Жашасын данктуу колхозчу*

дыйкандар! Жашасын Совет өлкөсүнүн баатыр жумушчулары! ж.б.) бүгүнкү күндө тарыхыбыздан, өтмүштөгү рухий дөөлөттөрүбүздөн кабар берип гана турат. Алар лингвистикалык аспектте алганда деле баалуу.

Бул клишелер өз учурунда актуалдуу болуп, элди дүйнөдө социализм менен коммунизмди курууга үндөөгө чоң кызмат кылган. Алар тилдик фактылар катары сакталып калды, тил илиминде синтаксистик жана лексика-семантикалык историзмдерди демонстрациялоодо ири кызмат кылышат.

Кээ бир паремиялар компрессияланган, ныкталган түрдө кездешчү. Бул учурда сүйлөм менен сөз өз ара эквиваленттик катышка ээ болуп калышат, сөз сүйлөмдүк маанини берип калат. Мисалы, БГТО сөзүн алсак, ал *Будь готов к труду и обороне!* деген афоризмдин аббревиациясы. Бул афоризм мазмундуу. Анын семантикасын денсоолукту чыңоого, дене тарбия менен үзгүлтүксүз алектенүүгө, натыйжалуу эмгектенүүгө, социалисттик түзүлүштү капиталисттерден (империалисттерден) коргоого үндөө түзөт. Кыргызча *Эмгекке жана коргонууга даяр бол!* деп которулуп, мында оригиналдагы маани сакталып турат. Бирок бул мисалдарда эки тилдин өзгөчөлүктөрү чагылдырылган: орусчада биринчи планга этиштик императив, кыргызчада императив багытталган кызмат чөйрөсү чыгарылып турат. Бул бир топ идеологиялык чакырыктар (*КПССке данк! Жашасын колхозчу дыйкандар!* ж.б.) ирониялык тамаша маанилеринде азыр да колдонулуп жүрөт.

4-бап. Табышмактын когнитивдик-лингвистикалык табияты.

Табышмактар – паремиянын алгачкы жанрларынан. Анын теги адамзаттын аң-сезиминин түптөлүшү, өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Анын келип чыгышы тууралуу бир нече гипотеза бар. Бир топ окумуштуулар мифтер кыскарып, өзгөрүлүп табышмакка өтүп кеткен дешет (Ф.И. Буслаев, А.Н. Афанасьев, О.Ф. Миллер ж.б.). Кай бир илимпоздор табышмактардын генезисин табияттын купуя сырларын тергөө аркылуу жаралганын жоромолдошот. (В.И. Аникин, Д.К. Зеленин, Ю.Г. Круглов, Т. Абдыракунов, Т.Баястанов ж.б.) Бирок кээ бир табышмактар мифтерден, кээ бирөөлөрү тергөөнүн натыйжасында пайда болгондугун божомолдоого да мүмкүн (И. Хезинге, А. Ф. Антонов, К. Зулпукаров ж.б.).

Табышмак адамдан абстракттуу ойлоону, дүйнөнү образдуу көрүүнү, интеллектуалдык проблема коюп чечмелөөнү, муну көркөм каражаттар аркылуу (апыртуу, кичирейтүү, жандандыруу, жансыздандыруу ж.б.) берүүнү, аныктаманы кыйытма түрдө адаштырып атоону талап кылат.

Байыркы табышмактардын үлгүлөрү санскрит, грек, перси ж.б. тилдерде сакталган. Алгачкы табышмактардын түзүлүшү жөнөкөй: *Бар-*

жокту ким жараткан? Эмне үчүн суу агат? Шамал кайдан чыгат? Ток биринчи жаралганбы же жумурткабы? ж.б. у.с. Кээ бир мындай табышмактар бүгүн деле активдүү колдонулат: *Баарынан эмне чоң? Баарына эмне жалпы? Баарынан эмне күлүк?* (Фалес, Зенон, Платон, Диоген ж.б.).

Табышмактардын негизги белгилерин алардын диалогдуулугу, оюн-зоок формасы, метафоралуулугу, логикалык жактан аналогиялуулугу, чындыкты бурмалоосу, стимул-реакциянын болушу түзөт.

Табышмак менен макал паремиялык жанрлар катары көп өзгөчөлүктөргө ээ. Ошондуктан макал-табышмак сыяктуу алардын ортосунда орток тилке бар. Мисал үчүн *Караңгы үйдө каман күркүрөйт* деген учкул сөздү алсак, ал бардык паремияларга мүнөздүү сапаттарга ээ. Бирок колдонуу жагдайына, максатына, маанисине карап, ал кээде макал, кээде табышмак болуп калат. Табышмак катары ал «тегирмен» түшүнүгүнүн образдуу эквиваленти, макал катары «ээн жерде (далдоо жерде, күбө жокто) бейбаш адам көбөт, оолугат» деген концептти туюндуруучу каражат сымал кызмат кылат.

Паремиянын көлөмү, түзүлүшү жана өзгөрүшү андагы табышмактык да, макалдык да, концепттердин мүнөзүн шарттайт. Белгилүү бир мисалга кайрылалы. Ал эки варианты колдонулуп турат. Биринчи варианты - *Саар кетет илгилек, кеч келет илгилек.* Бул ээсиз сүйлөм, ээ – табышмактын жандырмагы. Ал табышмак катары колдонгондо жандырмагы «түндүк жабуу» түшүнүгү болуп калат. Бул түшүнүк аныкталуучу, табышмактын өзү аныктоочу катары кызмат аткарат. Ал макал түрүндө «Эрте менен үйдөн чыгып, кечке убакыт өткөрүп, (айылчылап ойноп, ичип жеп) үйгө, үй-бүлөгө пайда алып келбеген, тиричиликке жоопкерчиликсиз мамиле кылган адам» тууралуу сөз кылганда пайдаланылат. Ошентип, бир эле паремия эки түрдүү концептти билгизип, эки башка маанини бере алгандыгын көрөбүз.

Ушул эле паремияны жайылтып кошумча эки сап уласак, анын көлөм-турпаты гана өзгөрбөстөн мазмуну да башкача маани-маңызга ээ болгондугун байкайбыз: *Саар кетет илгилек, кеч келет илгилек. Түрмөк-түрмөк жибекти түрө келет илгилек.* Бул да эки түрдүү жагдайда эки кыл функцияга, эки башка концептерге ээ болгондугун көрөбүз. Табышмактык милдетти аткарып, ал «уй, желининдеги сүтү» деген концептти аныктайт. Макал катары «эртеден кечке эмгектенип, тапканын үйгө коротпой алып келген киши» деген мазмунду кабыл алат. Кийинки кошулган эки сап паремиянын көлөмүн да, түзүлүшүн да, мазмун-функциясында кескин өзгөртүп жиберди.

Макал табышмакка, фразеологизмге негиз боло алат. Бул үчөөнүн ортосунда трансформациялык катыш кездешет. Белгилүү макал бар: *Осурган кыз осурбаган кыздын бетин тытыштыр.* Мындагы одонолук

жоюлуп, ал *Кимдин бетин ким тыткытыр?* деген сылык түргө ооп кетет. Бул суроо табышмак түрүндө да колдонууга жарамдуу. Бирок *Бет тырмоочулук кылба* десек, макал компрессияланып фразеологизмге өткөнүн байкоого болот. Мында алгачкы макалдагы одоно сөздөрдүн мааниси имплициттик түрдө сакталган.

Табышмактарды колдонуу азыр чектелип бара жатат. Учурдагы глобалдуу маалымат үстөмдүгү (телевидение, Интернет, компьютердик оюндар ж.б.) жаштардын ой-дигин элеп алды. Ошого карабай табышмак табууну уюштуруу, окуу процессинде аларды сөз, ой өстүрүү максатында пайдалануу өз жемишин берери шексиз. Анткени табышмак жаштарды сезимталдуулукка, тапкычтыкка, байкагычтыкка, образдуу ой жүгүртүүгө үйрөтөт, көркөм кепти өздөштүгө өбөлгө түзөт. Бул багытта методисттер тарабынан алгылыктуу иш жүргүзүлүүдө (С.Рысбаев, Ч.Исакова, А.Токтомаматов ж.б.).

Корутунду

Изилдөөнүн натыйжалары бир нече жалпы жыйынтыктарды жана тыянактарды айтууга негиз болду.

1. Илим аралык карым-катнашта эки тенденция бар: дифференция жана интеграция. Булар бири экинчисин толуктайт. Дифференция үстөмдүк кылып кетсе, интеграцияга бөгөт болот, илим аралык жана илим ичиндеги бөлүктөргө таандык дубаяж пайда болот. Интеграцияга өзгөчө көңүл бөлүнсө, көп ички айырмачылыктар, ички категориялар байкалбай, иликтенбей калат.

Паремика изилдөө объекти, методдору жана принциптери боюнча философияга негизделет, башка илимий тармактар менен (гносеология, социология, педагогика, логика, адабият теориясы, лингвистика, семиотика, психология ж.б.) алакада болуп, кызматташып, бирине-бири таасир, көмөк көрсөтүп өнүгүүдө.

Паремика же паремиология илим аралык орток «салаалар» менен да катышта. Паремиканын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө этнопедагогика, этнопсихология, этнография, когнитивдик психология, когнитивдик лингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика, фольклористика, социологиялык мнемология сыяктуу ж.б. жиктеш тармактардын мааниси чоң. Ушул өңүттөн алганда паремиология интегративдүү тармак катары мүнөздүүлүгө акылуу.

2. Паремиологияны интегративдик алкакта изилдөө көптөгөн жаңы түшүнүктөрдү, мурда аз маалым болгон концепттерди, маанилерди жана терминдерди жандандырып, активдештирип, иштетип койду. Бул илимий-терминдик аппарат өзүнчө ири паремиологиялык парадигманы жаратты. Бул парадигманы паремия, паремиянын аныктамасы, паремиялык маани (маңыз), паремиялык эстутум (ойтутум), паремиялык ки-

чи жанр, паремиялык топ же түр, паремиялык белги, паремиялык вариант, паремия функциясы, когнитивдик функция, когнитивдик маани, кумулятивдик функция, магиялык-прогноздоочу функция, орнаменталдык функция, паремияны көркөмдөө каражаттары, паремиядагы когнитивдик-лингвистикалык функция, паремиянын таалим-тарбиялык маңызы, паремиянын оюн-зоок функциясы, моделдөө функциясы, паремиянын семиотикасы сыяктуу мурда сейрек кездешчү түшүнүктөр уюштурат.

Мындан тышкары паремиологиялык парадигмага паремияларды когнитивдик-лингвистикалык максатта сыпаттоо; паремияларды алфавит боюнча, дооруна, тегине карап, жаралуу орду боюнча, бир же эки тилдүүлүгүнө карап, негизги сөзү боюнча, тематикасы боюнча, инварианттык маанисине карап, тилдик схемага карап жайгаштыруу; паремияларды дихотомиялык принцип менен иликтөө; паремиялардын пикир берүүчү жана императивдик түрлөрү, паремиядагы логикалык катыш, паремиянын этимологиясы, орток паремия, педагогикалык паремика сыяктуу түшүнүктөр кошулуп, анын мазмунун байытты. Ушуга кошумча тилдик императив, паремиядагы императив, тыюу паремиялары, бата паремиялары, каргыш паремиялары, идеологиялык императивдер, паремиянын адресаты ж.б. терминдик түрмөктөр чечмеленди.

3. Паремиологиялык парадигманын мазмуну жаңыча сыпатталып, көптөгөн жаңы мисалдар, байкоолор, табылгалар жана жоболор менен толукталды. Парадигманы түзгөн илимий-терминологиялык аппарат тил илиминин нугун күчөтөт, кеңейтет жана тереңдетет. Аны өздөштүрүү паремикага кызыктырууну жаратат.

4. Бул эмгекте шарттуу алганда паремиканын тезаурусу түзүлдү. Паремия жана паремика тууралуу ой жүгүртүүнүн орчундуу элементтери жана байланыштары аныкталып, маани-маңыз берүүчү негизги бирдиктери катталып, сыпатталып берилди. Эмгекте мүнөздөлгөн, колдонулган термин-түшүнүктөр паремиологиянын толук мазмунун түзөт.

Бул тезаурус теориялык гана эмес, практикалык максатта колдонууга ыңгайлуу. Ал паремиология тууралуу керектүү маалыматтарды жалпысынан камтыйт. Тезауруста бүтүндүк-бөлүктүк, себеп-натыйжалык, себеп-максаттык, пикирдик-императивдик, эквиваленттик-антонимдик, варианттык-вариантсыздык, жабыктык-ачыктык, алфавиттик-тематикалык ж.б. катыштардын маалыматы чагылдырылды, интерпретацияланды.

Эмгекте паремиялар тууралуу маалыматтардын эң жаңы системасы, интерпретациясы жана концепциясы педагогикалык максатта иликтенди. Тезаурус келечек мугалимдерге же педагогикалык ЖОЖдордун студенттеринин таламдарына ылайык теориялык денгээлде аткарылды.

5. Паремия деп салыштырмалуу туруктуу, таамай, көркөм элдик миниатюралык чыгарманы айтабыз. Ал кичи текст түрүндө коллек-

тивдүү тажрыйбаны, эмпирикалык билимди, коомдук байкоо натыйжаларын, этикалык-педагогикалык императивдерди элестүү чагылдырып, социалдык эстутумда сактап, муундан муунга элден элге таркатып турат.

Паремиялар өз табиятына ылайык бир нече критерийлер менен классификацияланат.

- а) түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаалга бөлүнөт;
- б) ой формасына карап пикир берүүчү жана пикир бербөөчү императивдик болуп жиктелет;
- в) тарбиялык мүмкүнчүлүгүнө карап педагогикалык жактан манилүү (релеванттуу) жана маанисиз (жарамсыз, релеванттуу эмес) болуп;
- г) катышуучу тараптарга карап монологдуу жана диалогдуу кылып ажыратууга болот;
- д) колдонуу стили боюнча көтөрүнкү, нейтралдуу жана одоно деп жиктөө мүмкүн;
- е) фольклордук-адабий стилге карап поэтикалык жана прозалык (поэтикалык эмес) кылып бөлүштүрүүгө болот;
- ж) жаратуучусуна карап авторлуу жана авторсуз (элдик) деп белгилөө абзел;
- з) семиотикалык белгилөөчү-белгиленүүчү катышынын негизинде симметриялуу-ассимметриялуу кылып, так манилүү-көп манилүү кылып жиктөөгө мүмкүн;
- и) субъективдүү экспрессиясына карата позитивдүү, нейтралдуу жана негативдүү болуп ажыратылат;
- к) чагылдыруу сферасынын саны боюнча бир же көп темалуу болуп бөлүнөт ж.б.у.с.

Бул критерийлерди өздөштүрүү, паремияларды топтоштурууга аларды пайдалануу студенттин илимий-педагогикалык, когнитивдик-тезаурустук компетенттүүлүгүн арттырат, анын паремиологиялык эстутумун кеңейтип, объекти сыпаттоонун кошумча ыкма-методикалык каражаттарын билип алуусуна жол ачат.

6. Паремияларды илимий-практикалык максатта пайдалануу бул жанрдагы чыгармалардын жыйналышына, системалаштырылышына, сыпатталашына түздөн түз багынычтуу. Буларды таалим-тарбия үчүн колдонуу дагы паремиялык фонддун көлөмүнө, сапатына, жайгаштырылышына караштуу. Педагогикалык максатка ылайык накыл сөздөрдү иргеп, тандап алыш үчүн паремикалык казынада ар түрдүү, ар темалуу, ар түзүлүштөгү мол материал болушу зарыл. Ошондуктан макалылакаптардын, афоризмдердин, табышмактардын, белги-аяндардын жыйнактары окуу-тарбия кызматы үчүн өтө зарыл. Буларды жайгаштыруу авторлор, жыйноочулар тарабынан ар түрдүү аткарылат. Кай бир түзүүчүлөр алиппе принцибине, экинчилери тематикалык жобого, үчүнчүлөрү реалиялар принцибине, төртүнчүлөрү семиотикалык мо-

делдөө принцибине таянышат. Мындай ар түрдүүлүк керек. Анткени паремия пайдалануучунун алдына тандоо мүмкүнчүлүгүн кенен берип жатат. Бул мүмкүнчүлүк өзү изденүүнү, иликтөөнү, салыштырууну, тандоону, тандалган материалды педагогикалык максатта интерпретациялоону талап кылат.

7. Паремиядагы позитивдүү маани адамды туура ойлоого, туура жүрүүгө, туура сүйлөөгө, туура баалоого үйрөтөт, жакшылыкка багыттайт, максаттуу жашоого үйрөтөт. Алардагы негативдүү маани адамды терс ойлобоого, тетири жүрбөөгө, одоно же калп сүйлөбөөгө, жамандык кылбоого мажбурлайт. Адамгерчиликтин, ыймандуулуктун, адилеттүүлүктүн, чынчылдыктын, боорукерликтин ж.б. асыл сапаттардын коомдо түптөлүшүнө нравалык императивдердин ролу чоң.

Идеологиялык императивдер тигил же бул доордо гана актуалдуу болот. Алар да адамзаттын жашоосунда мааниге ээ. Активдүү колдонуудан чыгып калса да, алар билип таануучулук мазмунун жоготпойт. Совет доорунда таркалган чакырыктар бүгүнкү күндө политология, логика, тарых, лингвистика, педагогика жана башка илимдер үчүн баалуу.

8. Табышмак - паремиянын өзгөчө мини жанры. Ал түзүлүшү, аткарылыш ыкмасы, колдонуу кырдаалы, пайдалануу максаты боюнча өзгөчө. Анын паремиологиялык фонддо орду чоң. Табышмактын окуу-тарбиялык мааниси орчундуу. Ал жаштардын интеллектисин, жалпылоочу, окшоштуруучу жөндөм-ыкмасын өрчүтөт, тапкычтыкка, сергектикке, ийги ой жүгүртүүгө, таянычтардан тыянак чыгарууга машыктырат, образдуу ойлоого, көркөм сүйлөөгө, кыйытма маанини баяндоого үйрөтөт, таймашуу, эрегешүү, мелдешүү, утууга аракеттенүү сезимдерин өстүрөт.

9. Табышмактын табиятын, жалпы белгилерин, түрлөрүн өздөштүрүү жаштарды чыгармачылыкка шыктандырат, багыттайт.

Аналогия принциби менен алар да өз чыгармаларын жаратууга аракеттенет.

Иштин мазмунун чагылдырган негизги эмгектер

1. Абдулатов А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары. - Ош, 2006. - 149 б.
2. Абдулатов А. Педагогикалык мурас жана окуучуларды паремиялардын негизинде тарбиялоо //Сб. науч. трудов [Узген. фил. Ошск. технол. ун-та]. - Вып. - Ош; Узген, 1999. - 16-21 б.
3. Абдулатов А. Этнопедагогика жана паремиология //Сб. науч. трудов [Узген. ин-та технол. и обр. Ошск. технол. ун-та]. - Вып.6. - Ош; Узген, 2002. - 38-41 б.

4. Зулпукаров К.З., Абдулатов А., Малабаев М. Бата салты үйрөнүүгө арзыйт (Паремиологиялык этюддардан) // Эл агартуу. – 2002. – № 3-4. – 47-52б.

5. Зулпукаров К.З., Абдулатов А., Малабаев М. Паремиология жана негативдүү магиялык формулалардын паремикадагы орду // Эл агартуу. – 2002. – № 7-8. – 59-63 б.

6. Зулпукаров К.З., Абдулатов А., Алымбаева Г., Калбердиева М. Убакыт жана жыл мезгилине тиешелүү паремиялардын функционалдык маңызы // Эл агартуу. – 2002. – № 7-8. – 67-71 б.

7. Зулпукаров К.З., Абдулатов А., Абдимиталипова Г. Касымаалы Жантөшевдин «Каныбек» романындагы сөз берметтери // Эл агартуу. – 2002. – № 9-10. – 32-38 б.

8. Зулпукаров К.З., Абдулатов А. Космостук ритм жана жыл мезгилдерине тиешелүү паремиялар // Экология и природные ресурсы Тянь-Шаня. Материалы республиканской научно-практической конференции. – Ош, 2002. – 284-288 б.

9. Абдулатов А., Абдимиталипова Г. Паремиологиядан атайын курс жана аны өздөштүрүү // Сб. науч. трудов [Узген. ин-та технол. и обр. Ошск. технол. ун-та]. – Вып. 7. – Ош; Узген, 2003. – 55-58 б.

10. Абдулатов А., Зулпукаров К. Паремия интеллекти өстүрүүчүлүк жана текшерүүчүлүк каражаты боло алабы? // Сб. науч. трудов [Узген. ин-та технол. и обр. Ошск. технол. ун-та]. – Вып. 6. – Ош; Узген, 2002. – 35-38 б.

11. Абдулатов А. Этнопедагогика жана паремиология // Сб. науч. трудов [Узген. ин-та технол. и обр. Ошск. технол. ун-та]. – Вып. 6. – Ош; Узген, 2002. – 38-41 б.

12. Абдулатов А. О предмете общей и педагогической паремиологии // Достояние нации. Казахстан-2030. – 2007. – №1 (2). – 261-266 бб.

13. Абдулатов А. Табышмак менен иштөөнүн айрым ыкмалары // Эл агартуу. – 2008. №1-2. – 1-6 бб.

14. Абдулатов А., Эргешова С., Абдимиталипова Г. Социалдык мнемология жана коомдук эстутумдагы паремиялык маанинин орду // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. – 2007. – №5. – 21-24 б.

Резюме

Абдулатов Абдурашит

Кыргыз паремияларын когнитивдик-лингвистикалык өңүттө сыпаттоонун айрым проблемалары

10.02.01 - Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы.

Негизги сөздөр: паремия, паремиология, паремика, когнитивдик лингвистика, паремиялардын когнитивтик мазмуну, паремиялардын кичи жанрлары.

Изилдөөнүн предметин кыргыз паремиялары, алардын түрлөрү жана когнитивдик маанилери түзөт.

Анын объектиси катарында тил илими үчүн релеванттуу паремиологиянын жоболору, негизги концепциялары, анын когнитивдик-лингвистикалык мазмуну, тезаурусу жана аспекти, паремиялардын табияты жана жалпы белгилери тандалып алынды.

Эмгектин максаты кыргыз паремияларын когнитивдик-лингвистикалык өңүттө комплекстүү изилдөө болуп саналат.

Изилдөөдө паремиканын парадигмасы белгиленди, мында паремиянын аныктамасы, паремиялык маани, паремиялык эстутум, паремиялык кичи жанр, паремиялык топ (же түрү), белги, вариант, функция сыяктуу түшүнүктөр чечмеленди.

Эмгекте паремияларды топтоштуруунун негизги критерийлери айкындалды (-алфавит боюнча, чыгыш, дооруна, тегине жана жаралуу орду боюнча, бир же эки тилдүүлүгүнө карап, негизги сөзү боюнча, инвариаттык маанисине карап ж.б.). Паремиялардын негизги функциялары (когнитивдик, кумулятивдик, орнаменталдык, магиялык-прогноздоочулук ж.б.) жана жанрлары мүнөздөлдү. Иште биринчи болуп кыргыз паремиологиясынын тезаурусу жана түшүнүктүк мазмуну аныкталды.

Изилдөөдө паремияларды классификациялоонун принциптери иштелип чыкты жана паремика боюнча толук маалымат берилди. Паремияларды топтоштуруу менен алардын бүтүндүк-бөлүктүк, себеп-натыйжалык, себеп-максаттык, пикирдик-императивдик, эквиваленттик-антонимдик, варианттык-вариантсыздык, жабыктык-ачыктык, алиппелик-тематикалык ж.б. катыштардын мазмууну чечмеленди.

Диссертацияда паремиология тууралуу информациянын жаңыча интерпретациясы жана концепциясы когнитивдик өңүттө иликтенди.

Изилдөөнүн натыйжалары теориялык да, практикалык да мааниге ээ.